

УДК 316

**В. В. НАРІЖНА**

### **ФОРМИ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ВАЖКИМИ ДІТЬМИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ**

*У статті розкрито особливості роботи соціального педагога з важкими дітьми в загальноосвітній школі. Різні порушення поведінки, через які дітей зараховують до важких, виникають або внаслідок нервово-психічних відхилень, що потребують медичної корекції, або внаслідок несприятливого поєднання факторів і умов особистісного розвитку. У кожному індивідуальному випадку соціальний педагог мусить провести ретельну роботу з аналізу й оцінювання причин відхилень і розробки заходів для їх усунення та подолання.*

**Ключові слова:** соціальний педагог, важкі діти, девіантна поведінка, особистість.

Останнім часом проблема спілкування з важкими дітьми стала надзвичайно актуальною через неухильне зростання їх кількості. Вони залишають рідну домівку, ніде не вчаться й не працюють, крадуть, вживають алкоголь і наркотики, або ж, навпаки, майже не виходять на вулицю, нічим не цікавляться й нічого не читають. Якщо раніше важкими дітьми ставали переважно підлітки, то тепер – вже у віці 8–11 років.

У психолого-педагогічних науках у 20–30-х рр. ХХ ст. терміном “важкі діти” позначали практично всіх дітей, чиє навчання й виховання викликало труднощі [8]. У працях П. П. Блонського [2], Л. С. Виготського [4], А. Б. Залкінда [5] та інших було показано, що моральна дефективність не є від народження властивою особливістю, а наслідок несприятливих соціальних умов їхнього розвитку. У сучасній літературі важкими зазвичай називають тих дітей, чия поведінка різко відрізняється від загальноприйнятих норм і перешкоджає повноцінному вихованню.

На підставі аналізу сучасної науково-педагогічної літератури можна виділити три істотних ознаки, що становлять зміст поняття “важкі діти”: 1) наявність у дітей або підлітків девіантної поведінки; 2) порушення поведінки дітей важко піддаються корегуванню; 3) діти мають потребу в індивідуальному підході, увазі батьків, учителів тощо [10].

Своєрідну типологію проявів важковихованості з використанням ряду педагогічних і патопсихологічних термінів пропонують В. І. Абраменко й О. І. Селецький [1]. У дослідженнях Г. Г. Бочкарьової девіантну поведінку розглянуто з позиції самих важковиховуваних підлітків і диференційовано залежно від їх суб’єктивного ставлення до своєї провини або правопорушення таким чином: “ті, які розкаюються”, “безконфліктні” й “циніки” [3]. Кожний з названих типів рідко виявляється в чистому вигляді, але, з’ясувавши

ставлення підлітка до своєї поведінки, педагог одержує можливість здійснювати психологічну корекцію “зсередини”, досягати виховного ефекту шляхом реорганізації системи установок, ціннісних орієнтації учнів.

Аналіз класифікацій, типологій важковиховуваності свідчить про високий рівень насиченості цього поняття психолого-педагогічним змістом. В основі описуваних явищ лежить психологічний конфлікт між мотивами діяльності вихованця й вихователя, їх ціннісними орієнтаціями й установками, конфлікт характерів, темпераментів, типів особистості [13].

Різноманіття передумов важковиховуваності дає змогу класифікувати це соціально-педагогічне явище таким чином:

– за типом занедбаності: педагогічно запуснені (невстигаючі й недисципліновані) – з пасивною життєвою позицією, з неадекватною реакцією, з антигромадською поведінкою; соціально запуснені (дезорганізатори – пасивні й активні); правопорушники (бродяжництво, злочинство, хуліганство); які відхиляються від норми за станом здоров’я (психічні й соматичні захворювання);

– за сферою психічних порушень: з порушеннями у сфері спілкування; з підвищеною або зниженою емоційною реакцією; з однобічним розумовим розвитком; з неправильним розвитком вольової сфери;

– за позицією: не задоволені своїм становищем у дитячому колективі; не задоволені своїм становищем у родині; з переважанням зв’язків з дезорганізаторами; з надламанною психікою; з надлишком енергії, що не знайшла застосування.

Різні порушення поведінки, через які дітей зараховують до важких, виникають або внаслідок нервово-психічних відхилень, що потребують медичної корекції, або внаслідок несприятливого поєднання факторів і умов особистісного розвитку. У кожному індивідуальному випадку соціальний педагог мусить провести ретельну роботу з аналізу й оцінювання причин відхилень і розробки заходів для їх усунення та подолання.

**Мета статті** – розкрити форми роботи соціального педагога з важкими дітьми в загальноосвітній школі.

Корекційна робота з важким школярем – це надання йому допомоги в становленні повноцінного члена суспільства, у реалізації його індивідуального потенціалу.

Що стосується безпосередньо коригувального педагогічного впливу на особистість важкої дитини, то, як вважає О. І. Кочетов, перевиховання включає вирішення таких завдань і функцій [7]:

1. Відновна – відновлення позитивних якостей, що переважали в підлітка до появи важковиховуваності, звернення до його пам’яті про свої добрі справи.

2. Компенсаторна – формування в підлітка прагнення компенсувати той або інший недолік посиленням діяльності в тій сфері, яку він любить, у якій може досягти швидких успіхів.

3. Стимулювальна – активізація позитивної суспільно корисної діяльності учня за допомогою осуду або схвалення, тобто небайдужого, емоційного ставлення до особистості підлітка, його вчинків.

4. Виправна – виправлення негативних якостей підлітка за допомогою різноманітних методів, пов'язаних з корекцією поведінки.

Проте перевиховання неможливо здійснити самотужки.

Останнім часом багато педагогів пропонують свої підходи до виховання. Так, наприклад, науковий співробітник Інституту теорії освіти і педагогіки РАО П. В. Степанов пропонує виховувати дітей “у дусі толерантності” [12], розглядаючи її в контексті таких понять:

– визнання – здатність бачити в іншому саме іншого, як носія цінностей, іншої логіки мислення, інших форм поведінки, а також усвідомлення його права бути іншим, відмінним;

– прийняття – позитивне безумовне ставлення до таких відмінностей;

– розуміння – уміння бачити іншого зсередини, здатність подивитися на його світ одночасно з двох точок зору: своєї власної і його.

Вирішальним фактором виховання в учнях толерантності можуть бути зустрічі підлітка з іншими культурами в спеціально педагогічно організованому для цього середовищі, привабливому й цінному для нього.

Найбільш плідним буде використання в практиці ситуацій безпосередніх зустрічей дитини з представниками інших культур, організованих у позашкільному середовищі, під час туристично-краєзнавчих експедицій.

Організувати зустрічі школярів з іншими культурами можна і заочно, за допомогою відповідних текстів, що містять інформацію про інші культури, відбивають ціннісні пріоритети інших культур, іншу логіку мислення й поведінки людей.

Дуже важливо, щоб дитина йшла від знайомства з іншою культурою й спроб зрозуміти її до усвідомлення проблематичності власного розуміння інших культур. Педагогові необхідно розбудити його сумнів в адекватності свого розуміння.

Крім того, існують різні прийоми педагогічного впливу.

При використанні прийомів педагогічного впливу необхідно враховувати наявність підходящої ситуації та думки й почуття учнів у цій ситуації.

За характером прийому педагогічного впливу можна поділити на дві категорії: спонукальні (рос. “созидательные”) й гальмівні.

Перші прийоми сприяють розвитку в учнів позитивних якостей, гальмуючі – подоланню негативних. Один із прийомів – вибух – не належить до жодної із цих груп.

Для застосування прийому важливо визначити схильності учня, що виявляються хоча б незначною мірою, шляхом спостереження, бесід із самим учнем, його товаришами й рідними.

Усього (за Натансоном) існує 16 спонукальних прийомів: переконання; заохочення; прохання; залучення в цікаву діяльність; доброта, увага, турбота; обхідний рух; показ змін і переваги викладача; активізація таєм-

них почуттів; опосередкування; фланговий підхід; пробудження гуманних почуттів; прояв засмучення; моральна підтримка і зміцнення віри у власні сили; організація успіху в навчанні; довіра; моральна вправа.

Гальмівних прийомів (за Натансоном) 13: рівнобіжна педагогічна дія; наказ; натяк; іронія; ласкавий докір; удавана байдужність; розвінчання; удавана недовіра; прояв збурювання; осуд; покарання; попередження; порушення тривоги про майбутнє покарання.

Соціальним педагогам важливо звернути увагу на формування особистості й соціальної компетентності важких підлітків, корекцію їх негативних поведінкових явищ. Потрібно починати з розвитку в них позитивного “Я-образу”, почуття самоповаги, розвитку здатності критично мислити, уміння ставити соціально значущі цілі, приймати відповідальні рішення. Варто навчити підлітка володіти емоціями, виробити стійкість до стресів, тривожності, конфліктів, негативних способів реагування на критику, самозахисту, уміння протистояти шкідливим звичкам, одночасно формуючи в нього цінності, що дають змогу робити здоровий вибір і вирішувати проблеми, які виникають, соціально позитивними засобами [11].

Діяльність соціального педагога в освітній установі представлена досить різнобічно, у тому числі проведенням діагностичного етапу в аспекті профілактики.

О. О. Кукліна зазначає, що діагностичний етап передбачає фіксацію факту правопорушення, всебічний аналіз соціокультурної ситуації, виявлення основної проблематики підлітка й факторів ризику. Після аналізу ситуації та виявлення основних проблем підлітка визначають комплекс причин ситуації й протиправної поведінки. При цьому виявляють коло причин, на які можна впливати з метою їхньої зміни в умовах освітньої установи [9].

Діагностику проводять за допомогою визначення рівнів особистісної зрілості на основі опису чотирьох статусів підлітка: психофізичного, педагогічного, соціального, психологічного. Статус визначають за допомогою експертних оцінок педагогів і фахівців у цій галузі за спеціально розробленою п'ятибальною шкалою з використанням кількісного і якісного аналізу. Крім цього, йде заповнення “Карти особистості підлітка групи ризику” й діагностика значущих для особистісного зростання показників: мотивації досягнення, соціального інтересу, творчого потенціалу, а також складних станів: фрустрації, тривожності, агресії.

Соціальний педагог і психолог знайомляться з особистою справою підлітка, з'ясовують причини соціальної занедбаності, ступінь і характер дезадаптації, рівень навчальної мотивації, інтелектуального розвитку особистості підлітка. Завдання фахівців на першому етапі – установити контакт із вихованцем. Л. Б. Філоновим [14] розроблена технологія встановлення контакту з дезадаптованими підлітками. Він виділяє кілька стадій у розмові з ними: нагромадження згод у поглядах, виклик згод з боку підлітка; пошук його захоплень, розуміння особливостей його захоплень і пове-

дінки; визначення негативних якостей його особистості, його реакції на сторонній вплив; вироблення загальних норм поведінки і взаємодії.

Соціальний педагог, здійснюючи свою роботу відповідно до педагогічної етики, професійної конфіденційності, може організувати позитивні стійкі контакти з потенційними клієнтами – неповнолітніми і їх батьками.

Організація контактів соціального педагога полягає в такому: установлення довірливого шанобливого тону спілкування з неповнолітніми в умовах установи, адекватного ставлення до їхніх проблем і можливих труднощів; оформлення зворотного зв'язку з неповнолітніми й близькими їм людьми шляхом різноманітних опитувань і нерегламентованого спілкування; здійснення посередницької функції у вирішенні конфліктів побутового, правового, економічного характеру.

Основні напрями роботи з профілактики правопорушень вибудовуються за принципом визначення проблем, що виникають у процесі навчання й виховання важких дітей, вирішення яких сприяє одержанню позитивних результатів. Ці напрями прямо впливають зі статутних документів установи та вимагають участі всіх, хто навчає й виховує дитини: адміністрації, соціального педагога, психолога, батьків.

Найчастіше, пріоритетними напрямками профілактичної діяльності стають: допомога родині у вирішенні проблем, пов'язаних з вихованням дитини; допомога підліткові в усуненні причин, що впливають на здійснення злочину; залучення дітей, батьків до організації й проведення соціально значущих заходів; вивчення, діагностування, вирішення проблем, важких життєвих ситуацій, з метою запобігання серйозним наслідкам; індивідуальне й групове консультування дітей, батьків, педагогів з питань вирішення проблемних ситуацій; допомога конкретним учням із залученням фахівців з відповідних організацій; пропаганда й роз'яснення прав і обов'язків дітей, членів їхніх родин; організація літніх профільних змін для дітей “групи ризику”.

На сьогодні немає офіційно встановлених критеріїв і показників моніторингу дитячого неблагополуччя, тому виникає проблема екліптичного підходу до збору й оформлення інформації про дітей “групи ризику” і їхньої соціальної ситуації, коли кожна установа збирає цю інформацію згідно з власним уявленням.

О. О. Кукліна пропонує діагностичні методики, основу яких становить діагностична програма, складена за технологією, викладеною в посібнику А. О. Кібірева, І. В. Сеньчукової [6], і процедури, що можуть стати основою для збору інформації, її наступного аналізу й систематизації з метою вироблення рішень щодо профілактичних заходів щодо тієї або іншої дитини “групи соціального ризику”.

Одну з головних ролей у системі роботи школи з профілактики правопорушень або їхніх рецидивів відіграє діагностика, здійснювана за єдиними критеріями, що повинна виконувати дві основні функції: 1) вчасно виявляти фактори неблагополуччя; 2) допомогти побачити як проблеми,

так і внутрішні й зовнішні дитини ресурси для вироблення правильної лінії в побудові профілактичних програм.

У першому випадку школа може розбудовувати з випередженням виховну роботу, а не чекати, коли вантаж невирішених проблем і педагогічна занедбаність приведуть дитину до серйозного правопорушення або злочину. В другому – ідеться про дитину, що перебуває в соціально небезпечному становищі, профілактика тут спрямована на запобігання рецидивам правопорушень.

Цю анкету заповнюють учні 5–9 класів (можна скоротити коло дітей до школярів, у яких спостерігаються проблеми в навчанні й поведінці). Списки таких дітей подають класні керівники на основі спостереження, аналізу провин і ознак дезадаптивної поведінки. Після анкетування соціальний педагог пропонує класному керівникові заповнити таблицю й порівнює результати самооцінки дітей та експертної оцінки педагога. Групи критеріїв соціальної адаптації в обох випадків збігаються, що дає змогу порівнювати результати за обома методиками. Ця процедура виявлення проблемних зон в особистості й поведінці дитини має ряд переваг: 1) за короткий термін вона дає змогу діагностувати велику кількість респондентів; 2) не провокує захисних реакцій у підлітків, а викликає в них інтерес, тому що позбавлено повчальності і зайвого психологізму; 3) достовірність відповідей школярів перевіряється іншою методикою, на основі експертних оцінок педагогів за тими самими параметрами; 4) охоплює всі значущі зони розвитку дитини й дає змогу виявити за стовідсотковою шкалою коефіцієнт соціальної адаптації школяра.

Якщо оцінки респондента й експерта (коефіцієнт соціальної адаптації) не розходяться більше ніж на 10%, а середній показник за двома методиками не перевищує 50%, то дитина потрапляє до групи особливої уваги. При цьому результат діагностики допомагає побачити як проблемні зони розвитку дитини, так і її особистісні ресурси й досягнення, на які педагог може спиратися, вибудовуючи індивідуально-профілактичну роботу.

Ця проста скринінгова методика разом зі структурованим спостереженням і аналізом ситуації допоможе виявити дітей, потенційно здатних на протиправні вчинки, і віднести їх до першої групи ризику.

Для одержання загальної картини й аналізу ситуації щодо правопорушень у школі можна використовувати розроблену О. О. Кукліною методику. Вона допомагає відслідковувати й фіксувати правопорушення, що виявляють себе в різних формах девіантної, делінквентної та кримінальної поведінки й виявляти ступінь дезадаптації дитини; може бути використана як при аналізі ситуації в школі або класі, так і щодо конкретної дитини як визначник причин її неблагополуччя через симптоми протиправної поведінки.

Зі школярами, що потрапили до групи особливої уваги, проводять подальшу діагностику, спрямовану на визначення соціокультурної ситуації розвитку й пошук системотвірних факторів ризику через визначення “індикаторів дитячого неблагополуччя”, показників статусу дитини й інші

важливі характеристики її розвитку. Після комплексної діагностики соціальний педагог заповнює “Карту особистості школяра групи ризику”.

Як основні методики, що дають змогу швидко одержати достовірні дані про дитину і її ситуацію, доцільно використовувати: “Анкету для підлітка групи ризику” і “Методику вивчення особистості соціально дезадаптованого підлітка і його найближчого оточення”. Якщо “Анкета для підлітків” дає можливість виявити дітей “групи ризику”, то друга анкета, що заповнюють підлітки цільової групи, виводить на причини їхнього неблагополуччя, що приховані в особистості дитини і її найближчому оточенні (родина, школа, однолітки). Крім цього, вона дає змогу визначити фактори захисту, що мають позитивне значення для підлітка (улюблені заняття, люди, яким він довіряє, його бачення виходу із ситуації, що створилася).

**Висновки.** Різні порушення поведінки, через які дітей зараховують до важких, виникають або внаслідок нервово-психічних відхилень, що потребують медичної корекції, або внаслідок несприятливого поєднання факторів і умов особистісного розвитку. У кожному індивідуальному випадку соціальний педагог мусить провести ретельну роботу з аналізу й оцінювання причин відхилень і розробки заходів для їх усунення та подолання. Діяльність соціального педагога в освітній установі представлена досить різнобічно, у тому числі проведенням діагностичного етапу в аспекті профілактики.

#### Список використаної літератури

1. Абраменко В. И. Психолого-физиологическая типология трудных школьников и несовершеннолетних правонарушителей / В. И. Абраменко, А. И. Селецкий. – Москва : Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1973. – 42 с.
2. Блонский П. П. Педология / П. П. Блонский. – Москва, 1925.
3. Бочкарева Г. Г. Психологические особенности трудновоспитуемых школьников / Г. Г. Бочкарева. – Москва, 2001.
4. Выготский Л. С. Основы дефектологии / Л. С. Выготский. – Санкт-Петербург : Лань, 2003. – 654 с.
5. Залкинд А. Б. Вопросы советской педагогики / А. Б. Залкинд. – Ленинград, 1926.
6. Кибирев А. А. Организация деятельности школ по диагностике безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних : учеб.-метод. пособ. / А. А. Кибирев, И. В. Сеньчукова. – Хабаровск, 2004. – 109 с.
7. Кочетов А. И. Перевоспитание подростка / А. И. Кочетов. – Москва : Педагогика, 1972. – 120 с.
8. Кочетов А. И. Работа с трудными детьми / А. И. Кочетов, Н. Н. Верцинская. – Москва, 2001.
9. Куклина А. А. Формы и методы работы социального педагога [Электронный ресурс] / Алена Александровна Куклина. – Режим доступа: schools.pp.ru.
10. Мысли, идеи, принципы А. С. Макаренко в современном образовании : сборник докладов республиканских Макаренковских педагогических чтений (Абакан, 21 декабря 2007 года) / ред.-составитель В. В. Лушников. – Абакан : Редакционно-издательский отдел ГОУ ДПО ХРИПК и ПРО “РОСА”, 2007. – 140 с.
11. Сергеева М. Трудный подросток / М. Сергеева. // До 16 и... : окружной журнал для семейного чтения. – 2007. – № 2. – С. 56.

12. Степанов П. В. Воспитание детей в духе толерантности / П. В. Степанов // Класный руководитель. – 2002. – № 2. – С. 19–20.

13. Трудный подросток: причины и следствия / под ред. В. А. Татенко. – Киев : Рад. шк., 1985.

14. Филонов Л. Б. Особенности девиационной диагностики психолого-антропологических феноменов / Л. Б. Филонов // Ежегодник научно-методологического семинара “Проблемы психолого-педагогической антропологии” : сб. научных статей / отв. ред. И. В. Егоров, Л. Б. Филонов. – Санкт-Петербург : ООО НИЦ АРТ, 2015. – Вып. 5. – С. 8–14.

Стаття надійшла до редакції 15.12.2015.

---

### **Нарижная В. В. Формы работы социального педагога с трудными детьми в общеобразовательной школе**

*В статье раскрыты особенности работы социального педагога с трудными детьми в общеобразовательной школе. Разные нарушения поведения, из-за которых детей относят к трудным, возникают или вследствие нервно-психических отклонений, требующих медицинской коррекции, или вследствие неблагоприятного комплекса факторов и условий личностного развития. В каждом индивидуальном случае социальный педагог должен провести тщательный анализ и оценку причин отклонений, разработать меры по их устранению и преодолению.*

**Ключевые слова:** социальный педагог, трудные дети, девиантное поведение, личность.

### **Narizhna V. Forms of Work of Social Pedagogue with Difficult Children in Secondary School**

*Recently the problem of communicating with difficult children become extremely urgent due to a steady increase in their number. Or behavioral problems arise because of neuro-psychological disorder requiring medical correction or unfavorable combination of factors personal development. In each case, a social educator should conduct thorough job of analyzing and evaluating the causes of deviations, to develop measures to address them and overcome them. It can organize stable positive contacts with juveniles and their parents, who are in this: Set the tone trusting communication with minors, adequate attitude to their problems; design feedback minors and their loved ones through surveys; mediation in conflict resolution.*

*Priority areas of preventive assistance in solving family problems associated with raising a child; help teenagers to eliminate the causes that affect the crime; involving children, parents and the organization of socially significant activities; studying, diagnosing problems, difficult situations, to prevent serious consequences; individual and group counseling children, parents and teachers for problem solving; specific assistance to students with the assistance of experts from relevant organizations; promotion and interpretation of rights and duties of children, their families; Summer relevant organization changes for children “at risk”.*

*As the main methods that allow you to quickly obtain reliable data about the child and her situation, the questionnaire should be used for at-risk adolescents and methods of studying personality socially maladjusted teenager and his entourage.*

**Key words:** social pedagogue, difficult children, deviant behavior, personality.